

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 85 (17033)

2005 чылдың
АВГУСТ 2,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21,00,
херек кырында – 18,00
Садар өртээ – 3 рубль.

НААДЫМГА УТКУШТУР

ҮНДҮРҮГЛЕР

айтырынын өөренип көөр

Тес-Хем кожууннуң Ак-Эрик сумузунуң Ак-Кежиг-Аксы деп черде чайлап чыдар алдарлыг малчын Андрей Аңчыевич Бызааканың аалынга ооң арга-дуржулгазы-биле таныжар дээш келдивис. Ооң боду чок, аржааннай берген, өөнүң ишти Инна Чамьяновна Бызаакай бар болду.

Инна Чамьяновна Бызаакай.

Наадымга-ла белеткенип турар хевирлиг, ийи кончуг чүгүрүк аъттарны өгден ырак эвесте соодуп каан, бажын савап турлар. Инна Чамьяновна-биле дораан-на ажил-херекчи чугааже кириптивис. Оларның хой-өшкүзү — 1347, 200 ажыг чылгылыг, 147 инектиг болдулар. Оларда оглу

Алеша дузалажып турар. 5 уругну кижизидип өстүргеннер. Оларның чамдыызы өскээр амыдырал тудуп чоруй баргылаан. Отчет санаашкын кылып турган уруу база өскээр ажилдай берген. Ам ындыг ажилдар кылып турар кижичок. Кыжын чылгы кадарарда улус хөлезилеп алып болдулар. Олар-

нын ажылын акша азы мал-биле төлөп бээр. Шара-Нуур чоогунда Дугай деп черден сиген кезип белеткеп ап турарлар. 15 тонна сигенни Каэк-Кыры деп черде кыштаанда сөөртүп чедирип алганнар. Ам-даа хөй сиген белеткээрлер. Ол сиген кезип ап турары Шара-Нуур ол чайлагдан 60 км ырак. Кызыгаар чоогу чер болгаш оон сиген кезип алырының бергеи кончуг. Улус хөлезилеп аарга, кызыгаар шериглери ол улустан ыяап паспорттар негээр, ол кижиниң моозу мындыг, оозу ындыг дээш чамдыктарын эрттирбейн-даа баар. Ынчап документилер-биле чадажып турда, бир ай халас эрте бээр. Ынчап бергедежип тура-ла, хол-биле 30 тонна сигенни чылдың-на кезип, боттарының «ГАЗ-53» маркалыг машиназы-биле сөөртүп алырлар. Сиген кезилдезинче боттарының төрелдерин эвилелдеп турарлар. Инна Чамьяновна боду Чөөн-Хемчик чурттуг, оон безин төрелдерин дузалаштырары-биле чалап эккеп алып угбай болду. Оларга ажыл төлевирин ыяап бээр.

Малды көвүдөдир өстүрер дизе, оларның төлүн эки алып. 500 төрүүр хойдан ыяап-ла 500 хураанны алыры эргежок чугула. Бо чылын оларның хою колдуунда ийистээн. Хоюн Кызылга-даа, кожуун иштинге-даа чонга садып турарлар: 1 хойну 1500, улуг

ирттерни 2500 рубльге ап аарлар. Дүктү Кызыл хоорайда «Ураанхай» бүдүрүлгези дыка эвээш өртекке алып. 1 кг ангор өшкү дүгүн 50 рубльге, 1 кг хой дүгүн 5-6 рубльге ап турарлар. Ынаар эт дужаары-биле «Ураанхайның» бодундан 2004 чылда «КамАЗ» машина хөлезилээш, 12 муң рубль төлээнер. Сүттү эрткен чылын уруглар садтарыга дужаап турганнар. Бо чылын ындыг чүве чок, бызаалары эеп кылаштажып чоруур. Дотация акшазын 2003 чылгы дээш чүглө 30 хуузун, 2004 чылда чылгы-биле хой дээш 70 муң рубльди берген. Ол ажил-агыйга аажок улуг деткимче болган.

Мал азыраарына бергедеэш-киннер таварыштырып турар чүүлдер: эт, дүк, сүт хүлээп алып черлерниң чогу. Олар дээрже малчын кижиниң бүдүрүп турар кол продукциязы-дыр. Оон ыңай — оор. Сөөлгү үеде чер, одар, мал дээш үндүрүглерниң эмин эрттир аары чүүден дора байдалды тургускан. Бо малчын өг-бүлө санап-санап кээрге, бир айда 10 муң ажыг рубль үндүрүп төлээр болганнар. Ынчап кээрге, бүдүн чылда 120 муң оранчок ажыг рубль үндүрүп төлээр болу бергеннер. Ол айтырыг моон соңгаар та канчаар шиитпир-леттинер чүве.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазаанда

домстволарының удуртукчуларын Москваже сургакчыладып чорудар дугайында доктаалды Чазак хүлээп алган.

2006 чылдың федералдыг адрестиг инвестиция программазында баш бурунгаар дараазында тудар тудугларны кириген: Дерзиг-Аксынга уругларның психоневрология бажың-интернады, Суг-Аксынга, Шуурмакка, Баян-Колга камгалал дамбалары, Кара-Чыраага, Ак-Чыраага спорт залы, Кызылга ашталга тудуглары, Тываның күрүне университетиниң өөредилге корпусу, Кунгуртугга болбаазырадылганың биче цеги болгаш өске-даа.

ОРУККА ОЗАЛОНДАКТЫ БОЛДУРБАС

Тыва Республиканың девискээринге орук-транспорт озалонда болдурбас хөмчеглериниң планын ТР-ниң Чазаа бадылаан.

Бо айтырыгны чугулалал көре бергениниң кол чылдагааны — бо чылдың май 27-де Эрзин—Нарын аразының оруунга «Москвич-412» автомашинаның чолаачызы озалондак кылганындан чеди кижичок.

амы-тынындан чарылганы болган. Истелгеден алгаш көөрге, машинаның чолаачызы эзирик чорааш, көвүрүгнүң демир-бетондан кылган кажаазына барып үстүрген түннелинде машина оңгарже аңдарлып баткаш, өрттенген.

Бо орук-транспорт озалондаа орук шимчээшкениниң дүрүмүн каржызы-биле хажыткандан болган. Машинаның ээзи эзирик чораан төрелинге машинаны башкаар кылдыр дамчыдып берген, пассажирлерни нормадан ажыр олуртуп алган, машинаның техниктиг байдалы багай, кончуг дүрген чораан. Бо бүгү озалондакты кылырынга идиглиг болган.

Чазактың хүлээп алган доктаалында Нарын суму чагыргазы чурттакчы чоннуң ортузунда аргалаашкын-биле демиселди кошкак чорудуп турарын айтыкан. Кожууннар чагыргаларының, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының, КАИ-ниң удуртукчулары бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар автотранспортунуң ажыгалалы экижидеринче, транспорт хоойлужу-дулгазын сагырыныче кичээнгейни салырын ында чугулага көргөн.

РЕСПУБЛИКАГА КАДРЛАР

Тыва Республиканың эге профессионал өөредилгезиниң адырынга күрүне политиказын боттандыра сорулга-биле 2005 чылда эге профессионал өөредилгениң ажылчын кадрларын болгаш тускай эртемниглерин белеткээр республиканың күрүне чагыын бадылаан.

Кадрларга күрүне чагыын яамыларның, ведомстволарның, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының кириген чагыына үндезилеп тургускан. Ниитизи-биле 20 мергежилге болгаш 150 тускай эртемге 4101 кадр херек болуп турар. Республиканың 12 профучилищези 15 мергежилге 56 тускай эртемниг 2900 кадрны белеткээр аргалыг. Ынчангаш кирген чагыгның 70 хуузун күсүдип болур. Тус чер бот-чагыргаларының кириген 2690 чагыының хөй нурузу көдээге кончуг чугула мергежилдер болгаш тускай эртемниглер болуп турар. Көдээ ажил-агыйга 637 кижичок, ниитиниң чөмөнчилгезинге болгаш садыга—437, тудугга—252 кижичок херек.

Доктаалдың төлөвилелин сайгарып турар үеде чамдык Чазак кежигүннери медицина техниказы

септээр, хөй чүк чүдүрер, автомобиль башкаар, электро монтаж ажилдары кылып кадрлар херегин саналдарына айыткан. Оон аңгыда тускай эртем азы мергежил чедип алган кадрларны чагыг кириген черлер ыяап-ла ажилга тургускан турарыныче кичээнгейни салган.

Тыва Республиканың бюджетиниң хөрөңгизиниң күсели-биле акшаландырып турар эге профессионал өөредилге албан черлеринге өөренирлерни хүлээп алырының болгаш структуразының дугайында дүрүмнү хуралга бадылаан. Бо өөредилге чылында Тываның он ийи профессионал училищелеринге 2900 кижини хүлээп алыры көрдүнгөн.

2006 ЧЫЛДА ЧАА ТУДУГЛАР

Федералдыг адрестиг инвестиция программазының объектилерин акшаландырышкын хөмчээлин болгаш тускай сорулгалыг федералдыг программаларның хөмчеглерин камгалаар база республиканың Чазааның саналдааны тудар тудугларны 2006 чылдың даңзызынга кириер сорулга-биле ТР-ниң яамыларының болгаш ве-

Ужуражылгалар

Чиңгис-Хаан дугайында кинону Тывада тырттырып эгелээн

Эрткен четверте, ТР-ниң Чазак Баштыңы Шериг-оол Ооржак «Чиңгис-Хаанның айтышкыны-биле» деп фильминиң чиңгине продюсери база уран чүүл удуртукчузу, Россияның болгаш Якутияның уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы Андрей Борисов-биле ужурашкан. Ужуражылгага оон ыңай Культура болгаш национал политика яамызының сайыдының хүлээлгезин күсүдип турар Зоя Самдан база В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру Алексей Ооржак киришкен.

Якутияның улустуң чогаалчызы Николай Лугиновтуң демейлешкек аттыг романы езугаар кинону Тывага 10 хонук иштинде тырттырары көрдүнгөн, кинону оон мурнунда Якутияга база Иркутск облазынга тырттырып турган. Андрей Борисов республика Баштыңына чылыг хүлээп алышкыны дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, лентаның тургузуунуң чорудуушкунунуң база төлөвилелинде моол, кыдат талаларның киржилгезиниң дугайында чугаалаан.

Кол ролдуң күсүдүкчизи—Тываның хөгжүм-шии театрының артизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Эдуард Ондарны Андрей Борисов Татарстанга болуп эрткен сес дугаар делегей чергелиг «Науруз» деп театрлар фестивалына киржип турда эскерип каанын, фильмге тыва актерларның киржири эргежок чугула деп түңнелге келгенин чугаалаан. Шенелде көргүзүлгөр үезинде олар аътты тергин мунуп билерин көргүскеннер.

Аалчыны Ш.Д. Ооржак өөрүп хүлээп алгаш, республиканың Чазаа Тывага кинону тырттырарын организастаарына эргежок чугула дузаны чедирер дээрзин аазаан. «Тываның актерлары бо кайгамчыктыг төлөвилелге киржип турарына өөрүп турар бис. Тываның хөгжүм-шии театры—Россияның кыдыг-ырак черлеринде шыырак театрларның санында кирип турарын чоргаарал-биле чугаалавас аргам чок. «Чиңгис-Хаанның айтышкыны» деп романы номчаан мен: ону Москвага 1993 чылда душ бооп садып алгаш, ол дүне сонургал-биле төндүр номчулган мен. Ында болушкуннарны философчу арга-биле көргүскени онзагай» — деп, Чазак Даргазы чугаалаан. Түңнелинде Шериг-оол Ооржак режиссернуң ажылынга Тываның кайгамчык бойдузу тааржып, дуза болурун демдеглээн.

Бистиң көрр.

ҮНДҮРҮГЛЕР айтырынын өөренип көөр

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

Бир эвес үндүрүглер ындыг аар хевээр турар чүве болза, мал азыраары дыка берге, ажыы-даа барык чок апаар. Малды өстүрүңер деп дарга-бошкалар чугаалап-ла турар. Кызып-кызып өстүрүп аарга, мындыг берге, аар, төлеттинмес үндүрүглер база онаап каар. Чамдык мал тудуп чоруур улусту дыңнаарга, ам мал азыраарынын ажыы эвээжеп турар, оору ол алып, зыт, дүк, сүт алып черлери база чок, ооң кырында төлеттинмес аар үндү-

руглер база онаап эгелээн. Моон соңгаар та чүү болур чүве деп, Инна Чамыяновна чугаалап орду.

Самагалдайдан мал эмчилери кээп, инектерин тарып берип турар болду. Хоюн 3 ай үезинде төрүдөр. Ынчан сакманчылар хөзөйлөп алырлар. Чылдың-на кошкарларны солуур, өске коданнар-биле орнажып аар. Ынчан мал төлү эки болур. Оон ыңай чайгы үеде малды эки семиртир.

Малчын угбай Тыва Республиканың Чазаандан аар үндүрүглер дугайында айтырыгны өөренип

көөрүн, зыт, дүк, сүт хүлээп алып черлер тургузарын, Шара-Нуурдан сиген кезип алырынга кызыгаар айтырыгны шийтирлеп бээрин дилээн. Бо айтырыгларны үндезини-биле өөренип көргөш, Чазак шийтирлеп көөр болза дээн күзелин илеретти. Инна Чамыяновнаның ол күзелдери бүдөр-ле болзун деп йөрээп каал.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тирттырган чуруктары.

Ада-иезиниң идегелдиг дузалакчызы — Алексей Бызаакай.

8-ки класстың өөреникчилери: Бызаакай Марик, Союн Орлан, Мандал-оол Амыр — чайын малчын кырган ада-иезинге дузалажып турарлар.

ЭМ-БИЛЕ НЕМЕЛДЕ ХАНДЫРЫЛГАДА

2005 чылдан эгелээш, Тыва Республика Россия Федерациязының өске субъектилери-биле бир дөмей № 122-ФХ-ни амыдыралга боттандыра дээш, немелде эм-биле хандырылгаче улуг кичээңгейни салып келген. ТР-ниң Кадык камгалал яамызы чамдык деңнелдиң хамаатыларын немелде чиигелделиг эм-биле хандыра талазы-биле тускай угланышкынныг улуг ажылды кылып чоруткан болгаш республиканың аптека албан черлериниң база эмнелге-профилактика черлеринден ону боттандырып чорудуп турарының талазы-биле медээлерни хүннүң-не ап турар. Чыып алган медээлерни сайгарып, ажылдап кылгаш, неделя санында ТР-ниң Чазак Даргазынде, Сибирьниң Федералдыг округунче, Социал хөгжүлдө болгаш кадык камгалал адырының хайгааралының талазы-биле федералдыг албанче, Россияның хереглекчилер хайгааралының федералдыг албанының республикада девискээр эргелелинче кирип турар.

Республикада немелде эм-биле хандырылгада 54598 хамаатылар турар, ооң иштинде федералдыг даңзыда — 28900, тус черниң бүрүткелинде 25698 кижилер турар. 2005 чылдын январь 11-ниң медээзи-биле деңнеп көөрге, федералдыг даңзыда турар кижилер 1820 кижиге көвүдээн, тус черниң даңзында турар кижилер 1005 кижиге кызырылган.

Хандырып турар болгаш бижип берип турар рецептилерниң саны турумчаан. 2005 чылдын январь айда 2300 рецептилерни бижип берген болза, февральда — 8432, март айда — 13957 четкен. Бо чылдың бирги чартыында 69 муң рецептилерни бижип берген 65 муң хамаатыларны хандырган, азы ниитизи-биле 14,8 млн. рубльге эмни бижип берген болуп турар.

2005 чылдың июль 1-ге чедир эм-биле хандыра талазы-биле төлээлеттирген организация «РОСТА» хаагыг акционер ниитилел республикага 29,0 млн. рубль түңге эм-таң-биле хандырган. Ол эмнерниң 50 хуузу азы 14,0 млн. рубльге эмнерни берген. ТР-ниң Чазааның 2005 чылдың февраль 11-де № 131 «Республика бюджетиниң акша-хөреңгизи-

биле чамдык деңнелдиң хамаатыларын болгаш хоочураан аарыглар-биле аараан кижилерни немелде эм-биле хандыраарының дугайында» доктаалы-биле чиигелделиг кижилерниң херегелинче дүүштүр эм-таң садарының девискээр даңзызын тургускан. Доктаалга дүүштүр республика

Хоойлунуң күүселдези

бюджетинден 18,1 млн. рубльди үндүрүп берген. Девискээр бүрүткелиниң талазы-биле 32 муң рецептилерни бижип берген, ооң 27 муңун, 3,1 млн. рубль-биле хандырган.

Ооң-биле чергелештир чиигелделиг эм-биле хандырылгада чедир шийтирлеттинмейн турар айтырыглар ам-даа бар, ону бо чылдың ийги чартыында үзе шийтирлээр апаар. Ол ажыл колдуунда бараан курлавыры-биле холбашкан болгаш РФ-тиң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының № 255 дужаалын күүседир сорулга-биле эмнелгелер биле аптекаларның аразында кады ажылдажылганы чорудары болур. Кижилерниң баш

санынга ай санында чагыгны шын эвес кирип турарында частырыглар болуп турар. Республиканың көдээ кожуннарында ол айтырыг кончуг чидии-биле тургустунуп турар.

Бо чылдың бирги чартыында республикага немелде эм-биле хандыраарының программазын боттандыраарының анализинден алгаш көөрге, үш көргүзүгге улуг өзүлдө болган: негелде тургузуп келген хамаатыларның саны, бижип берген рецептилерниң саны, январь биле февраль айларның аразында хандырган рецептилерниң саны 2,5 катап өскөн, март айда 1,7 катап, апрельде 1,7, май айда шупту көргүзүглер талазы-биле 0,5 катап баткан, июнь айда база катап 1,9 катап өзе берген.

Ниитизи-биле бо чылдың алды айларында федералдыг болгаш тус черниң бүрүткелин езугаар 40908 хамааты айтырыг тургузуп келген, оларга 101845 санныг рецептилерни бижип берген, 92902 рецептилерни 17,9 млн. рубль-биле хандырган. Бо көргүзүглерни 2004 чыл-биле деңнээр аржакко. Эрткен чылын бо угланышкынга 8,8 млн. рубльди чарыгдан. Халас эм алып чиигелделиг кижилерниң көргүзүүндөн алгаш көөрге, мооң мурнунда оларның 60 хуузу кандыг-даа чиигелделиг эмнерни албайн турганы илерээн.

Бо чылдың ийги чартыында кол сорулгавыс, Тыва Республикага чиигелделиг эм-биле хандыраар программаны боттандыра талазы-биле федералдыг төптен тускайлап берген саң-хөө курлавырын долзу-биле ажыглаарын чедип алыр болур.

Вероника БЛИНОВА,
ТР-ниң Кадык камгалал яамызының эм-таң-биле хандыраар килдистиң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар.

«Шын» солунга парлаттынган материалга ХАРЫЫ

Бо чылдың май 26-да № 55 «Шын» солунга журналист Танов Чигденниң «Сөс-биле ажил-херек карышпас уjurлуг» деп материалы парлаттынган. Автор бодунуң бодалын республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң угландырган болгаш ону дарый шийтирлээр-биле Тыва Республиканың Чазааның мурнунга айтырыгны тургузуп турар.

Авторнуң көдүрүп турар айтырыгларынга хамаарыштыр харыыны ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчузунуң оралакчызы — контроль эргелелиниң начальниги Оюмаа Лопсан-Сереновна СЕГБЕ берген.

2005 чылдың май 26-да республиканың ниитилел-политиктиг «Шын» солунунга «Сөс-биле ажил-херек карышпас уjurлуг» деп материалында медээлерге хамаарыштыр ТР-ниң Чазак Аппарадының контроль эргелели хыналданы чоруткан. Парлалгага үнген чүүлге үндезилээш, негелдени ТР-ниң Саң-хөө яамызынче, Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамыже, Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем яамызынче, ТР-ниң Чазак Аппарадының хамаатыларның негелделери-биле ажил чорудар болгаш херек эмгелелиниң эргелелинче болгаш ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязынче чоруткан.

Түңнелинде, силерниң ТР-ниң Чазак Даргазының Айыткалында алды пунктуларның күүсеттинмейн турарының бадыткалынга хамаарыштыр Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем яамызындан (В.Лавриченко) дараазында уткалыг харыы келген:

1. Мал ажил-агыг адырынга күрүне деткимчезин көргүзүрүңиз дугайында. Чылдың-на республиканың болбаазырадылга бүдүрүлгелерин таварыштыр сүттү, зытты, дүктү дужаап турар болгаш мал бажын өстүрериниң талазы-биле өңчүнүң бүгү хевирлериниң көдээ ажил-агыгның бараан бүдүрүкчүлеринге, республика бюджетинден күрүне деткимчези субсидияны чамдык көдээ ажил-агыг адырының бүдүрүлгелеринге бээри көрдүнүп турар. 2004 чылда республика бюджетинден көдээ ажил-агыгның бараан бүдүрүкчүлериниң мал ажылының продукциязынга субсидия кылдыр 18,0 млн. рубльди тускайлап берген.

2. Мал ажылын сайзырадырынга үр хуусаалыг чээлиге хамаарыштыр. Россияның чээли организациялары (банкылар) кыска хуусаалыг чээлини берип турар. Көдээ ажил-агыгның бараан бүдүрүкчүлеринге, сөөлгү беш чылда үр хуусаалыг чээлини бербейн келген. 2005 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада салбыры биче көдээ ажил-агыг бүдүрүлгелеринге, 5,341 муң рубль түңге кыска хуусаалыг чээлини берген.

3. Чурттакчы чондан зыт, сүт хүлээп алып пунктуларны организаастаарынга болгаш көдээ ажил-агыг продукциязының өртзэнге хамаарыштыр. Рынок харылзааларының байдалында өртөктиң башкарыкчызы рынок болуп кирер. Ооң-биле холбаштыр көдээ ажил-агыг продукциязын чик өртөкке сайгарып турар деп автор шын айтырыгны көдүрүп турар. Көдээ ажил-агыг продукциязын таарымчалыг өртөкке сайгары-биле бараан бүдүрүкчүлери харылзаштырыкчының киржилгези чокка, республикага биче болгаш ортумак болбаазырадылга бүдүрүлгелерин болгаш хүлээп алып пунктуларын тургузарын Тыва Республиканың Чазак Даргазының Айыткалында болгаш аграр бизнести хөгжүдөр программада көрдүнгөн. Ындыг ажил чоруп турар. «Тывамолоко» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң бааза-

зында Кызыл хоорайның болгаш Кызыл кожуннуң чурттакчы чонундан сүт хүлээп алып көжүп чоруур пунктуу организаастап тургускан. Барыын-Хемчик кожуннуң «Мажалык» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң баазазында кожуннуң сумуларындан сүт хүлээп алып пунктуу ажыткан. Саарылганың рыногунга чижилгени тургузар сорулга-биле 2005 чылда Чадаана, Шагаан-Арыг хоорайларга сүт болбаазырадыр мини-цехтерни, Кунгуртуг суурга кат болбаазырадыр болгаш мал согарының мини-цегин ажылгалга кирир. «Тывамолоко» ККБ-ниң цехтериниң дериг-херекселдерин чаартыр ажил уламчылап турар. «Урянхай агроулетпүр комплекзи» КХЭ-ге колбаса кылыгыларын кылып бүдүрүлгениң, Кызыл-Мажалык суурда дээрбениң дериг-херекселдерин садып ап турар.

4. Чурттакчы чонга тараа культураларының үрезиниң садарының дугайында. Сөөлгү чылдарда республикага үрезин сөөртүп алырынга күрүнениң талазындан субсидия хевиринге доктаамал деткимчени берип келген. Тараа тарыыр күзелдиг кижилерни, чурттакчы чоннуң херегелин болгаш ылаңгыя чедиммес хандырылгалыг өг-бүлелерни өөренип көрбүшаан, кожуннараайы-биле үрезини үлеп берген. Күзелдиг кижилер бар болза, республиканың арат-тараачын ажил-агыглардан болгаш ажил-агыглардан тараа культураларының үрезинин садып ап болур.

5. Мал садып алып чээлиге хамаарыштыр. 2005 чылда республика бюджетинде лизинг ажаандар мал садып алырының акшаландырышкыны көрдүнмээн.

Ооң-биле чергелештир, силер боттарыңарның материалыңарда тарифтер талазы-биле албанниң начальниги М.К. Анай-оол таварыштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В. Кара-оолче 2005 чылдың февраль 16-да чагаа дамчыштыр мини-ферманы организаастаар талазы-биле бизнес-планны киригениңерни дыңнаткан болдунар.

РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, сайгарлыкчы кижилер билер-ле болгай силер, кандыг-даа херекке чурумну сагыыр уjurлуг. Бизнес-план дээн чижектиг чугула документи, албан кижизиниң адынче кирирде, ол угланышкынга тургустунган тускай албан таварыштыр чорудар база ол документи бүрүткээр болгаш контрольга тургузар уjurлуг. Ынчаар кылбаан-дыр силер, ТР-ниң Чазааның Аппарадының Контроль эргелели хамаарылгалы яамылар, ведомстволарже болгаш организацияларже негелдени чоруткан, олардан чаңгыс уткалыг харыылар келген: «2004 чылдың август 16-да мини-ферма организаастаар талазы-биле бизнес-план, а 2005 чылдың февраль 16-да Россияның журналистер эвилелиниң кежигүнү Танов Чигденден чагаа келбээ» деп.

Ынчап кээрге, силерге сүмелээривис болза, нормативтиг чугула негелделерни сагып тургаш, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В. Кара-оолдуң адынче бизнес-планыңарны катап чорудуп болур силер.

Кыдатка хамаарышпайн, Хуралбай чейзеңге чагыртып чораан Улуг-Хем болгаш Хемчик девискээрлерин Кыдаттың богда-хааны Канси 1709 чылда Калганың нояны Бубэйге хайырлаан. Ынчангаш ол 1717 чылда барыын Тываже эжелекчи халдашкынны чоруткан. Маньчжурларга удур демиселди Тывага эң салдарлыг турган Хуралбай чейзең баштаан. Моол дылды болгаш бижикти, сарыг шажын номналын тергинин шиңгээди алганы база албанынга кызымак чүткүлдүү дээш аңаа мээрэң (ам болза дивизия командири) эргени хайырлаан турган. ("История Тувы", том I, Новосибирск, 2001 чыл, арын 217). Л.П. Дуловтуң "Очерки народного быта тувинцев" деп ажылындан өске материалдарда ону моол аян-биле Хуралмай деп айтып турар. Тываларның удурланышкынын суларадып кошкадыр сорулга-биле Бубэй ону Калгадан чоок Тесче албадап көжүргөн. Ынчалза-даа ол-ла чылын Хуралбай Хемчикке көжүп кээрге, Бубэй катап дедир көжүргөн. Чүгле 1756 чылда тываларның демнежип алгаш демисежип турганы джунгарларның күрүнезин тиилээш, кыдаттар Тываны эжелеп ап шыдаан. Оон соңгаар Тываны богда-хаанга бердинген калга уктуг Манаджаб, Хумуджай база Делегдаш амбыннар болуп чагырып чораан.

1787 чылда Хуралбайның огу бай чейзең деп кижиде чораан. Дажы амбын болган бир дугаар Ол Далгыг-Шагдаа, Аңчы-тыва омактыг (сөөктүг) кижиде ол. Салаасыр, Дургун-

үндүргөн. Улаастай-Теректиг деп черге турган кыдаттарның боочепсээн былаап ап, ол черниң кара-өөнге чыткан бүгү кижилерни хостап үндүргеш, бодунга шериг кылып алган. Албадал-биле хавырткан хамык кыстарны база хостаан. Ооң соонда ол алышкылар арга-дашка агшериглерлиг алдырбайн, туттурбайн, дожаң-чаа үндүрүп туруп берген. Оларны кыдаттар канчап-даа холга кирип чадап каан. Сөөлүндө барып кыдаттар Хуралбай чейзеңге хүндүткелдин төлээзин чорудуп, ооң-биле эл чугаалашкан. "Мен кыдат эрге-чагырганың кандыг-даа төлээзинге, таңма-бижинге бүзүрөвес мен. Мээң-биле ындыг дугуржулганы кылыр деп бодазыңарза, төлээлерниң баштыңыңа Богда-Лама-

Төөгүнүн арыннарындан

Далгыг-Шагдааның ажы-төлү Өвүр ажып, Чоза, Торгалыгда өскөн чүве дээн. Ам Чоза Кууларлары дээр улус ол-дур ийин. Аңчы-Салаасыр, Дургун-Сүвүртү сугларның ажы-төлү деп улус билбес мен. Дургуннап чоруурда, өг-баш чок, бот оолдар чадавас. Чоокку үениң улустары болур дургуннап читкен Дактаң камбы, алдан-дургуннарның бижээчизи турган кайгал Агаржаа суглар база-ла кырган-ачамның төрелдери. Бичиинде Чамзы камбының иези дээр Саттарның Семис-Бичеккей дээр кончуг чугаакыр кадай аалывыска үргүлчү төрелдежип кээр чүве. Кырган-ачавыс Артагарның кыс

ажыл-агыйлыг чоруур үеде херэз-жен кижилер барган ашактарының аал-коданынга, эр улус адаугунуң чуртунга артып каар турган. Хуралбайның угундан Чаа-Хөл, Сүт-Хөл ынчаар нептерээн улустар (Далгыг-Шагдаадан өске) ооң кыс улустарындан укталган болуп турар. Ооң огу Будүп-Бижээчиниң Артагар, Мургу дээр оолдары илээ амгы Чөөн-Хемчик кожуунунуң Баян-Тала улусунуң девискээринге чурттап чораанын Үндүү чугаалап турар. Ол алышкыларның ажы-төлү колдуу шупту Баян-Тала, Теве-Хая девискээрлеринге чурттап арткан. Оларның салгалдары ам-даа ында чуртта-

Амбыннарның бурунгузу, ооң салгалы болгаш чурту

Оон соңгаар 130 ажыг чыл дургузунда ызыгуур салган амбыннаан улус (Комбу Доржудан өскелери) шупту Дажыдан укталган, ооң салгалдары. Мынча үр үениң дургузунда Тываны чагырып келген амбыннарның улуг бурунгузу (өгбези) Хуралбай деп кымыл база ооң ук чурту кайдал деп айтырып ала-чайгаар тургустунуп кээр. Аңаа бичии-даа бол хары кылдыр 1965 чылда 83 харлыг тургаш, акызы Куулар Аажакпай огу Доңгур-оолдун огу Оруска Баян-Таланың Куулар Балдан огу Үндүүнүн төөгүлүн чугаазын Орустуң дыңнап бижээниниң кол утказын дамчыдайн. (Бижимелин меңээ автор боду берген, шыгжап чор мен).

"Шаанда кырган улус ажы-төлдериңе үш ада төөгүзүндөн бээр ыяп-ла чугаалап бээр чораан. Мээң билирим, бистиң угувус ачамның адазы Көк-Кежеге деп шолалыг Артагарның кырган-адазы Кууларларның Хурал-

деп үш оол, Кундунмай, Куш-каштай деп ийи кыс дунмаларлыг чораан. Ол үениң кыдат эрге-чагыргалары дошкуураан, бо черниң бичии-ле экер-эрлик дээн, эрге-дужаалдыг, бай-шыдалдыг кижилерин шуптузун төре-херээнге дерзиилеп, сүлчээ кылган силер дээш, Улаастай-Теректиг деп черге кижиде көрбээн, дыңнаваан кадыг-дошкун эри-шаажы-биле эттеп-соп, хилинчектеп туруп берген чүве-дир. Ынчан Хуралбай чейзең дунмалары Далгыг-Шагдаа, Аңчы-Салаасыр, Дургун-Сүвүртү болгаш оон-даа өске чоок улустары-биле дургуннап читкен. Соңгаар орус чуртундан элээн хөй боочепсек тыптынып алгаш чедип кээрге, кыдаттар бо черниң чараш-чараш уругларын чейзеңниң ийи дунмазы-биле катай туткулап аппараттылааш, кадайлар, хөделдер кылып алган сурагылыг болган. Оон хорадааш, Хуралбай чейзең кыдаттарга удур үймээн-самыын, дожаң-чаа

ның шавызы Дагба-Чыпсын башкы-биле Улаастайның чанчын-сайыдының кадайы келзин. Оларның кайызын-даа таныыр мен" — дээн. Элээн болганда, Дагба-Чыпсын лама биле Улаастайның чанчын сайыдының кадайы Шува-Шуву агай баштаан төлээлер чедип келген. Хуралбай чейзең олар-биле чугаалашкаш: "Мээң шеримге хамаарышкан кижилерге бо херек журунда кандыг-даа яла-буруу онаавас силер. Оон ыңай манчы кижилер моон соңгаар тыва кыс кижилерни тудуп алгаш, кадай кылып дорамчыла-лас журулуг. Бо дугуржулганы үрээр болзуңарза, моон-даа артык айыыл-халапты үндүрер мен" — дээн. Кыдаттар ооң чугаазын мүн деп хүлээп алган. Ооң соонда Хуралбай шериниң хамык чепсээн боду хураап алгаш, ок-чемзээн чүдүртүнгеш, дунмалары-биле ол-ла дүне элээн каш шериглиг дургуннап чорупкан дээр чүве.

Хуралбай чейзеңниң дунмазы

дунмазы Севилбаа деп кадайдан тараан улустарның үре-салгалы Чымба ноян, Допчаа мээрэң, мөге Допчун-оол, Ишкинде Дугаржап сугларның адазы Чада-Бошка суглар ол. Артагарның ортун дунмазы Сержиңмааны Монгуш кижиде алган, оон тараан улустар Чаа-Хөлде чурттап чоруур. Миннип кээримге-ле, кырган-ачам-даа (Артагар-автор), кырган-авам-даа бар. Бо Кадыр-Орукка Бай-Мургу деп дунмазы чурттап чоруур чүве. Ооң чаңгыс огу Сүвүр-Дагбаның ажы-төлдери Теве-Хаяда Адар-оол, Думчук-Херел алышкылар, уруунуң огу Сүт-Хөлде мөге Даржык боор чүве. Артагарның хеймер дунмазын Шем тергини Нимажап деп кижиде алган". Хуралбай чейзеңден укталган кижилерниң аразында Хомду дайынынга Соруктуг Маадыр деп ат алган Лопсаң (Үндүүнүн кады төрөөн акызы), Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Лопсаңчал болгаш өске-даа сурагылыг кижилер бар. Чоокка чедир тывалар хуу

вышаан. Маңаа үндезилээш, Хуралбай чейзең база борта чурттап чораан деп, даап бодаза частырыг чок. Бубэй ноян ону ийи катап Тесче Хемчиктен албадап көжүргенин үстүндө көрдүвүс.

Бо төөгүнү коптарган Үндүү (чон Чейзең дээр чораан) база солун кижиде. Ол Хуралбай чейзеңниң Будүп-Бижээчи деп огулуңуң огу Көк-Кежеге деп шолалыг Артагарның улуг огу Ашак-Чалаң деп шолалаткан Балдан-ның алды ажы-төлүнүн 1882 чылда төрүттүнгөн, ортуну, кырган-авамның кады төрөөн акызы. Чадааның Алды хүрээзинге он чыл өөрөнгөн. 30 харлыындан, 1912 чылдан 1925 чылга чедир Бээзи кожуунунуң 17 сумуларының эң улуу — Кууларлар сумузуңуң чейзеңи чораан. Бай феодал ызыгуурлуг дээш, 1930 чылда политикти эргелерин казыдып, 36 баш чылгы малын, 93 инээн, 486 баш шээр малын, чээрби ажыг бода хире үнелиг мөңгүнүн хавырткан. **Сыкырбан МОНГУШ.**

«ШЫН» — ШЫНЧЫ ӨҢНҮҮМ

"Шын" солунну бичимден тура номчуп өстүм. Солун чок болза, черле шыдаас мен. Солунну чагыдар акшам чок болза, почта салбырындан чээп чагыдып алыр-дыр мен.

Бир чылын, оон бээр ам 3-4 чыл-даа эрте берди. Таңды кожуунуң сумуларынга, хөй чагыдылгалыг кижилерге, тускай шаңнал тыпсыр деп чарлаан. Мен черле ындыг кижиде мен? 4-5 хире солуннар, 3-4 журналдарны доктаамал чагыдып алыр. Бир хүн почтага кире бээримге, ажылдап орап уруглар: «Шаңналыңар алыңар, Балгазындан ийи кижиде шаңнаткан силер» дээш, меңээ электрилик эът тыртар машина, орус уругга шай ижер сервиз берген болгай. Улуу-биле четтиргенимни илередип чоруур мен.

Кижиде хөй солун чагыдып алырга, чамдык кижилер бир-ле чүве чугаалаар боор-дур: "Солунну чиир эвес, ынча хөй солунну канчаар сен" дээн бичии уругту база дыңнадым. Сл дээрге чүве билбес кижиде ийин. Мээң солун чагыдып алырым дээрге, мээң херээм

ышкыжыл. Бо чылын база-ла "Шын", "Тываның аныяктары", "Эне сөзү", "Таңды Уула" солуннарны чагыдып алган мен. Солуннардан номчуп ораарга, ам чамдык солуннар үнмөс-даа джижип турар. "Шын" солунну база акшаландырбас деп турар дээрге, шуут кайгаар кижиде-дир мен. Ол дээрге канчап-даа болдунмас херек-тир, мен черле бүзүрөвөс-тир мен.

Шаанда кижиде аныяк тургаш, 40 рубльге солуннар, журналдар чагыдып алырга, дыка хөй болур болгай. Ам чагыдып келиримге, муң-даа рубль чедер бээр чорду. Ийи үзүктөп-даа тургаш, чагыдып алыр-дыр мен. Угба-дунмаларымга оода "Шынны" чагыдып алыңар, программа безин бар-ла болгай дээр мен. Оларым чагыдып алыр.

Республиканың хоочун солуну "Шын" август айда 80 харлаар. Ооң бижикчилеринге, солуннуң коллективиниң ажылдакчыларының ажылыжинге чогадыкчы чедишкиннерни, аас-кежикти, ак орукту күзөдим.

Санаймаа ПАР-ООЛ.

Балгазын суур.

Араттарның үлегери-биле

Шаанда тараачын араттарның ажыг дерин төп, холун хавартыр ажылдап тургаш, тарылга шөлдөрүнче казып үндүргүлээн бугалары аңмаарлар сыңмас савазыраан элбек дүжүттү берип келгенин чон билер.

Мээң ачам Кара-Сал Даржаа суглук шили-биле Тыва Арат Республика, область-даа үезинде хову-шөлдөрже хөй бугаларны шинчип үндүргөн суггарылга системаның изекчизи тараачын кижиде чүве. Ооң шинчип үндүргөн суггарылга бугаларын эр, херээжен араттар кадыр хавактарны одуртур, даг-дагың бели-биле хая-дашты үрөп, бузуп тургаш казып, ажыглап-даа чорду. Ол бугаларны чоокка чедир ажыглап, күрүнеге хөй тарааны дужаап, арат чонга үлөп, үезин-хүнезинге уруп ап, мал чеминге курлавырлап, колхоз-совхозтарга садып-даа турду. Ам чүгле Чыргакының Кара-Суг-Аксының суггарылга бугазын ажыглап турар чорду. Араттар бугаларының дугайында ыттытар, айтырыг көдүрер кижиде безин дыңналбастан, чүгле харын Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бо айтырыгже кичээнгей салып, Чазак Отчедунга болгаш чыл бүрүдө Айыткалынга тода айтып турар. Херек кырында ону дорт харылаар республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы

уттундурган араттар бугаларын акшаландыраар, ону күчүлүг дериг-херексел, техника-биле хандыраар талазы-биле кошкак ажылдап турар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы 2005 чылда Айыткалында республикага тараа бүдүрерин 60 муң тонна, а чоокку 3 чылда

Көдээниң хөөннери

ону 90 муң тонна чедирер деп сорулга салган болгай. Эрги, октаттыг араттар бугаларын аштап, септеп тургаш ажыглавас болза, тараа бүдүрүлгезин канчап чедип алыр бис? Эң ылаңгыяда бо эртип турар чай өл-чаъс кызыы, кандашкынныг бооп-тур ышкыжыл, суггат чок черден дүжүт алырын кордаан-даа херээ чок хире апарды. Тараа бүдүрүлгезиниң курлавырын тургузарының кара чаңгыс үндезини — араттар бугаларын ажыглаары, оортан бир шаң-даа шөлдөн элбек дүжүт алыры-дыр. Черле ынчаш суггат, дүжүт, эрги

бугалар ажыглаар дугайында чугаа сөөлгү чылдарда шоолуг-ла дыңналбастан, чазын үезин диленир азырадыкчы хөөннер чамдык удуртукчуларда бар. Кожуунга үезин курлавыры шыгжаар тускай черни черле тургузары албан апарган-дыр. Бистиң Чөөн-Хемчик ышкыш тараалаң улуг кожуунга тараа курлавырын тургузары — экономиканың быжыг магадылалы ол-дур.

Тараа бүдүрүлгезин көвүдетпейн чыткаш, чоннуң социал байдалын экижидер, экономиканы хөгжүдөр дээр болза, оортан чүү-даа бүтпес дээр мен. Ынчангаш социал-экономиктиг хөгжүлдө чүгле тараа бүдүрүлгезинде деп билер. Эрги араттар бугаларын чоорту, бичиилеп тургаш ажыг-лалга кириери — бирги чергениң айтырыгы-дыр. Чамдык улустуң бир сылдагалап, чылдагаан кылып турар чүвези — хемнер суу сыыгаан, суг чок джири база чөп-ле харын, ындыг-даа бол, ажыглап болур суггат бугалары бар болдур ийин. Оларны акшаландырып, ажыг-лалга кириери — амыдыралывыстың кол магадылалы ол болур.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының негелдезинге холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының чамдык чүүлдеринге тайылбыр бээр дугайында херек талазы-биле

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай № 3-П 2005 чылдың июль 14

Тыва Республиканың Конституция суду, даргалакчы О.Л.-С. Монгуш, судьялар: С.О. Монгуш, А.П. Саая, О.Н. Дубровский составтыг.

Тыва Республиканың Конституция судунга негелде кириген таланың төлээзи — Тыва Республиканың Чазак Даргазының күрүне эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги А.А. Язевтин;

а ол ышкаш хоойлужудулга чорудуунуң хуралче чалаткан субъектилериниң: Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының төлээзи — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Аппаратының эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги К.С. Монгуштуң, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының төлээзи — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты К.А. Бичелдейниң киржилгези-биле;

Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 3 кезеэн, «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 3 чүүлүнүн 2-4 кезектерин, 90 чүүлүн удуртулга болдурга,

Тыва Республиканың Конституциязының чамдык чүүлдерин тайылбырлаар дугайында херекти ажык суд хуралына чугаалажып көргөн.

«Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 36 чүүлүнүн 1 кезеэн езугаар бо херекти чугаалажып көре бергениниң ужуру болза Тыва Республиканың Конституциязының чамдык чүүлдерин (140 чүүлдүн 1 болгаш 2 кезектерин, 141 чүүлдүн 1 болгаш 2 кезектерин, 142 чүүлүнүн 1, 2 болгаш 3 кезектерин оларның аразында харылзааларын тайылбырлаар дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының негелдези болган.

Херекти чугаалажып көргениниң чылдагааны болза, Тыва Республиканың Конституциязының I болгаш XVI эгелеринге эдилгелер хүлээп алыр чурум айтырыгларының болгаш «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузун хүлээп алырынга тодаргай эвес чүүлдерниң тургустуна бергени болур.

Судья-илеткелчи С.О. Монгуштуң чугаазын, Тыва Республиканың Чазак Даргазының төлээзиниң тайылбырын, чалатканнарның чугааларын дыңнап чугаалашкаш, кириген документтерни болгаш өске-даа материалдарны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Конституция судунуң илереткени болза:

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың Конституциязының чамдык чүүлдерин тайылбырлаар дугайында негелдени (2005 чылдың июнь 23-те № 3/573-ШО дугаарлыг) Тыва Республиканың Конституция судунга кириген.

Тыва Республиканың Конституция судунга негелде киригениниң үндезини болза Тыва Республиканың Конституциязының 140 чүүлүнүн 1 болгаш 2 кезектериниң, 141 чүүлдүн 1 болгаш 2 кезектериниң, 142 чүүлүнүн 1, 2 болгаш 3 кезектериниң конституция чүүлдерин билип алырынга тодаргай эвес чүүлдерниң бар бооп турары болгаш оларның харылзааларының холбаалыг эвес бооп турары болган.

Тыва Республиканың Конституциязының айыткан чүүлдерин дараазында айтырыглар талазы-биле холбаштырып тайылбырлаарын негекчи негезин:

1) Тыва Республиканың Конституциязының I болгаш XVI эгелеринге эдилгелер хүлээп алырының ындыг чуруму Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнүн доктааткан Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлөвилелин хүлээп алыр чурумга тааржып, дүжүр бе;

2) Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлөвилелин хүлээп алыры чүгле эргежок чугула апарган таварылгада «Тыва Республиканың Конституция комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузун хүлээп алыры ыяап-ла херек бе азы айыткан хоойлу төлөвилелин хоойлужудулга инициатива үндүрер эргени боттандырар чурумга кирип болур бе.

Негекчи Тыва Республиканың Конституциязының турум ажылдаарын ону хүлээп алырының онзагай чуруму-биле хандыраарын айыткан. Тыва Республиканың Конституциязының 140 чүүлүнүн дүүштүр амгы Конституцияның I болгаш XVI эгелеринге эдилгелерни Тыва Республиканың референдуму-биле хүлээп алыр.

Тыва Республиканың чаа Конституциязының чаңгыс аай онзагай чурумун Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнүн 1 болгаш 2 кезектеринде доктаадып, айыткан. Тыва Республиканың Конституциязының 140 чүүлүнүн 2 кезеэнде болгаш 142 чүүлүнүн 2 кезеэнде айытканын езугаар алырга, ол-ла чурум Тыва Республиканың амгы күштүг Конституциязының I болгаш XVI эгелеринге эдилгелер хүлээп алырынга хамааржыр.

Оон аңгыда Тыва Республиканың Конституциязының чаа төлөвилелин ажылдап кылыры эргежок чугула апарган таварылгада Тыва Республиканың Конституция комиссиязын тургузарын Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнүн 2 кезеэнде база айыткан. Тыва Республиканың Конституция комиссиязын тургузарының, оң ажыл-чорудулгазының чурумун Тыва Республиканың Конституция хоойлузу-биле доктаадыр.

Негекчинин бодалы-биле алырга, «Тыва Республиканың Конституция комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузун хүлээп алырына о комиссияның ажыл-чорудулгазын таарыштырар болгаш эргежок чугула ындыг байдал тургустуна

берген байдалда хоойлужудулга актызы кылдыр кызыгаарлаары чугула бооп турар.

2. «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 72 чүүлүнүн 3 кезеэн езугаар Тыва Республиканың Конституция суду чүгле негелдеде айыткан чүүлдер талазы-биле доктаалдарны хүлээп алыр, оң-биле кады олар негелдеде айытпаан үндезинер болгаш түңнелдер-биле холбашпас болур.

Бо херектиң ужуру болза Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 2 кезеэнде айыткан, Тыва Республиканың Конституциязының I болгаш XVI эгелеринге эдилгелер хүлээп алыр чурумну тайылбырлаары, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязының чаа төлөвилелин ажылдап кылырының болгаш хүлээп алырының аразында харылзааларны доктаадыры болгаш «Тыва Республиканың Конституция комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң төлөвилелин чогаадырынга инициатива үндүрери болур.

«Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 72 чүүлүнүн 3 кезеэнге дүүштүр Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституция нормаларын тайылбырлаар дугайында херек талазы-биле шиитпирин хүлээп алыр, ук нормаларның утказын, албан езузунуң база эрге-хоойлу практикасында тургустуна берген өске-даа тайылбырларның утказын тодарадып, тайылбырлаар.

3. Тыва Республиканың Конституциязын 2001 чылдың май 6-да Тыва Республиканың референдумунга хүлээп алган. Тыва Республиканың чаа Конституциязын Россия Федерациязының Конституциязының 4 чүүлүнүн 2 кезеэн, 15 чүүлүнүн 1, 4 кезектериниң, 72 чүүлүнүн 1 кезеэн «а» пунктузунуң, 76 чүүлүнүн 1, 2, 5 кезектериниң негелделерин езугаар ажылдап кылган болгаш делегей эргелериниң бүгү-ниити хүлээп көргөн принциптеринге, Россия Федерациязының Конституциязының база амгы күштүг федералдыг хоойлужудулгаларның чүүлдеринге дүүштүр хүлээп алган.

«Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлге) болгаш күүсекчи органнын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» 1999 чылдың октябрь 6-дагы № 184-ФХ деп Федералдыг хоойлузунуң 5 чүүлүнүн 1 кезеэн «а» пунктузун езугаар Россия Федерациязының субъектилериниң Конституцияларын хүлээп алырын болгаш оларга эдилгелер киригерин Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлге) органнынга хамаарыштырган. Оң-биле кады

Россия Федерациязының субъектилериниң Конституциязын хүлээп алыр болгаш аңаа бир янзы чурум-биле немелде кириер органы федералдыг хоойлу чогаадыкчызынга берген. Ол чурумну Россия Федерациязының субъектилериниң бодунуң чурумунга быжыглаан турар.

Россия Федерациязының Конституция судунуң 2003 чылдың июль 18-те № 13-П доктаалында айыткан эрге-хоойлу туруштарына дүүштүр Россия Федерациязының субъектилериниң конституциязы (Уставы) — ол дээрже Россия Федерациязының субъектилериниң эрге-хоойлу системазынга дээди юридиктиг күштүг бүдүн, чаңгыс аай актызы болур болгаш оң кайы-даа чүүлдери база ындыг күштүг болур. Ынчангаш Россия Федерациязының субъектилериниң конституцияларының болгаш уставтарының нормаларын аңгылап болбас, тургузукчу болгаш тургузукчу эвес деп байдалга ылгавас.

Ол ышкаш федеративтиг тургузугнуң конституция принциптери, Россия Федерациязының Конституциязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң Конституцияларының (Уставтарының) тургузукчу байдалы федералдыг болгаш девискээр конституция-эрге-хоойлу таарыштырылганының чаңгыс эвин хандырып, оң-биле, конституция-эрге-хоойлу делгеминиң чаңгыс эвин, федеративтиг күрүне байдалдарында конституция-эрге-хоойлу чаңгыс эвин база хандырып, хоойлулар дузазы-биле федералдыг таарыштырылганы хажыпайн турар.

Оон аңгыда үстүнде айыткан доктаалда айтып турары болза Россия Федерациязының Конституциязының 66 чүүлүнүн (1 болгаш 2 кезеэн) оң 1, 3, 4, 5, 15, 71, 72, 73 болгаш 76 чүүлдери-биле, Россия Федерациязының субъектилериниң конституциялары болгаш уставтары-биле бүрүн холбаалыг бооп, бодунуң характериниң талазы-биле тургузукчу бооп, Россия Федерациязының Конституциязының дорт тургузукчузу байдалдыг бооп турар болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң организастаарын тодарадып, боттарының дорт чорудар ажылдарының талазы-биле хоойлужудулга база өске-даа эрге-хоойлуларны тургузуп турар. Россия Федерациязының болгаш оң субъектилериниң кады чорудар ажылынга хамаарыштыр чүл дизе, Россия Федерациязының субъектилериниң конституциялары болгаш уставтары федералдыг хоойлулар-биле кады үстү черлерге каража чедирбейн, бо айтырыглар талазы-биле оларның хоойлужудулгаларының үндезини бооп турар.

Россия Федерациязының субъектилериниң Конституциялары болгаш Уставтары Россия Федерациязының субъектилериниң өске норма эрге-хоойлу актыларына бодаарга, Россия Федерациязының Конституциязы-

биле онза улуг харылзаалыг болгаш ону норма эрге-хоойлу актыларының бир янзы хевири деп санап турар. Ындыг байдал Россия Федерациязының Конституциязының бүгүден үнген, Россия Федерациязының субъектилериниң Конституцияларын (Уставтарын) болгаш өске-даа норма эрге-хоойлу актыларын камгалап турар. Анаа хоойлуларга бодаарга, Россия Федерациязының субъектилериниң Конституцияларынга (Уставтарынга) өскерилгелер болгаш немелделер киригериниң чуруму нарын бооп турар, ылаңгыя амгы хоойлужудулга деңнээрже, оларның турум байдалы бедик бооп турар. Оон аңгыда «Россия Федерациязының суд системазының дугайында» федералдыг Конституция хоойлузундан ап көөрге, (27 чүүл) Россия Федерациязының субъектилериниң боттарының Конституцияларынга (Уставтарынга) оларның дүжүп турары норма эрге-хоойлу актыларын хынаар тускай чурумну база көргөн.

4. Үстүнде айыткан чүүлдерни барымдаалааш, а ол ышкаш преамбула болгаш Тыва Республиканың Конституциязының 45 чүүлүнүн 1 эгезин езугаар Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу — Тыва Республиканың Конституциязы болза, тургузукчу байдалдыг эрге-хоойлу актызы бооп, республика эрге-байдалын тодарадып турар, хоойлужудулга үндезиннерин, а ол ышкаш Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң кады чорудар ажылдарының талазы-биле кандыг-даа эрге-хоойлу чогаадылганын база Тыва Республиканың шуут бодунуң чорудар ажылдарының үндезиннерин тургузар.

Тыва Республиканың Конституциязының 1 эгези Тыва Республиканың конституция чурумунуң үндезиннерин тодарадып турар, ында республиканың ниитилел-политиктиг болгаш социал-экономиктиг тургузуунуң чугула үндезиннерин, кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын, улусчу эрге-чагырганың принциптерин, күрүне эрге-чагырганың аңгылаарының принциптерин, тус чер бот-башкарылганынга хамаатыларның эргелерин мурнады быжыглаан, ол чүүлдер Россия Федерациязының Конституциязында чарлаан принциптерде кирген.

Тыва Республиканың Конституциязының 1 эгезиниң чүүлдери конституция чурумунуң үндезиннериниң бедии болурун барымдаалааш, федералдыг № 184-ФЗ Хоойлузунуң 5 чүүлүнүн 1 кезеэн «а» пунктузунда доктааткан Россия Федерациязының субъектилериниң бүрүн эргелеринге дүүштүр, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязының турум болурун хандыраар сорулга-биле республиканың хоойлу чогаадыкчызы Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алырының онза чурумун тургускан болгаш Тыва Республиканың Конституциязы-

ның I, XVI эгелерин (Тыва Республиканың Конституциязының 17 чүүлүн, 140, 141 чүүлдерин, 142 чүүлүнүн 2 кезээн) Тыва Республиканың референдуму-биле эде көөрүн көргөн.

Ооң-биле кады Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 2 кезээниң утказын Тыва Республиканың Конституциязының 140, 141 чүүлдерин-биле бот-бодунга холбаалыг болурун база Тыва Республиканың Конституциязының I, XVI эгелеринге эдилгелер кирирерин Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнде доктааткан чурумну езугаар чорудар.

Тыва Республиканың Конституция суду үстүндө айыткан чүүлдерни барымдаалааш, Тыва Республиканың Конституциязының I, XVI эгелеринге эдилгелер кирирер чурумну Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнде доктааткан Тыва Республиканың Конституциязының чаа төлевилелин хүлээп алыр чурумга дөмейлешкек деп түннелге келген.

Оон аңгыда Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүн, 142 чүүлдүн 2 кезээн анализтеп, а ол ышкаш үстүндө кирирген түннелден ап көөрге,

Тыва Республиканың Чазак Даргазының негелдезинге холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының чамдык чүүлдерин тайылбырлаар дугайында херек талазы-биле 2005 чылдың июль 14-те Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаалының дугайында

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязы С.О. МОНГУШТУҢ бодаалы

«Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 72 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Конституция суду чүгле негелдеде айыткан, өске үндезиннер болгаш түннелдер-биле холбашпаан чүүлдер талазы-биле доктаал хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Конституция суду Чазак Даргазының тодаргай негелдези турда-ла, Тыва Республиканың Конституциязының чамдык чүүлдерин тайылбырлаар дугайында херек талазы-биле 2005 чылдың июль 14-те доктаалдың саналдар кирирген кезээнде Тыва Республиканың Конституциязының 140-142 чүүлдериниң утказын калбаа-биле тайылбырлаан.

Доктаалда кирген чамдык чүүлдер-биле чөпшээрешпейн турар болганымда, «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунуң 74 чүүлүн удуртулга болдурга, доктаалда кирген саналдар талазы-биле бодум бодаалымны чугаалаар аргалыг мен деп бодай-дыр мен.

1.Тыва Республиканың Чазак Даргазының негелдезинде тургускан айтырылгарга дүүштүр бо херек талазы-биле тайылбыр кылырының тургустунган журу болза бирээде, 140 чүүлүнүн 2 кезээниң, 142 чүүлүнүн 2 кезээниң чүүлдерин Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлү-биле холбаштырып, Тыва Республиканың Конституциязының I болгаш XVI эгелеринге эдилгелер кирирер чурумнуң болгаш Тыва

Республиканың Конституциязының чаа төлевилелин ажылдап кылырынга болгаш хүлээп алырынга база Тыва Республиканың Конституциязының I, XVI эгелеринге эдилгелер кириреринге бот-бодун билчир чөпшээрешжилгелер тургустуна бээр болза, Тыва Республиканың Улуг Хуралы болгаш Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Конституция комиссиязын тургузуп болур, комиссияны тургузарының, ооң ажил-чорудулгазының чурумун Тыва Республиканың Конституция хоойлузу-биле доктаадыр.

Тыва Республиканың конституция хоойлузуң ажылдап кылырының база хүлээп алырының болгаш Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин ажылдап кылырының дугайында шийтпирлер хүлээп алыр азы Тыва Республиканың Конституциязының I, XVI эгелеринге эдилгелер хүлээп алыр дугайында дорт харылзаалар Тыва Республиканың Конституциязында көрдүмээн.

Ынчангаш, «Тыва Республиканың Конституция комиссиязының дугайында» Конституция хоойлузуң төлевилелин Төлээлекчилер палатазы, Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Чазаа, Төлээлекчилерниң тус чер хуралдары, а ол

ышкаш 1000-дан эвээш эвес санныг хамаатылар бөлүү (Тыва Республиканың Конституциязының 108 чүүлүнүн 1 кезээ) хоойлузуңга инициативазы үндүрер эргени боттандыраар чурумну езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлузуңга палатазынга чугаалажып көөрү-биле кирип болур. Бир эвес Тыва Республиканың Конституция хоойлузуңга чогуур төлевилелин Тыва Республиканың Чазак Даргазы хоойлузуңга инициативазы үндүрер эрге езугаар кирирген болза ооң саналын езугаар ук төлевилелди бирги ээлчегде чугаалажып көөр. (Тыва Республиканың Конституциязының 108 чүүлүнүн 3 кезээ).

Үстүндө айыткан чүүлдерни езугаар Тыва Республиканың Конституция комиссиязының дугайында конституция хоойлузуңга инициативазы үндүрер чурумну езугаар ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлузуңга палатазынга чугаалажып көөрү-биле кирип болур.

Бо бүгүнү барымдаалааш, Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 3 кезээн, «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва

Республиканың Конституция хоойлузуңун 1 чүүлүнүн 1 кезээн, 71-73, 76,77 болгаш 91 чүүлдерин удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 2 кезээниң чүүлдерин болза бо тайылбырның илереткенин езугаар алырга, конституция-эрге-хоойлу уткалыг бооп турар, ынчангаш Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин болгаш Тыва Республиканың Конституциязының I, XVI эгелеринге эдилгелерни хүлээп алырын Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнде доктааткан чурумну езугаар чорудар дээрзин билзе чогуур.

2.Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнде Тыва Республиканың Конституция комиссиязының дугайында Конституция хоойлузуң хүлээп алырының болгаш Тыва Республиканың чаа Конституциязының I, XVI эгелеринге эдилгелер кирирериниң дугайында дорт харылзааны көргөн баш удур немелделерни айытпаан.

Ынчангаш, Тыва Республиканың Конституция комиссиязын тургузар болгаш ажил-

чорудулгазын көргөн чурумну конституция хоойлузуңун төлевилелинде доктааткан болганда, Тыва Республиканың чаа Конституциязын ажылдап кылыр база хүлээп алыр дугайында шийтпирден хамаарылга чокка, хоойлузуңга инициативазы үндүрер эргени боттандыраар чурум езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралыга чугаалажып көөрү-биле кирип болур.

3.Бо тайылбыр болза албан езузуңу болур болгаш күрүне эрге-чагыргазының бүгү төлээлекчи, күүсекчи болгаш суд органнары, тус чер бот-башкарылга органнары ыяап-ла күүседир.

4.Бо доктаал күштүг, аңаа кым-даа хомудаар эрге чок, ону чарлаан соонда дораан күштүг бооп эгелээр, дорт күштүг болгаш өске органнарның болгаш албан-дужалдыг кижилерниң бадыткалы негеттинмес.

5.Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга база «Тыва Республиканың хоойлузуңга чыындызынга» парларар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУ.

Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнде айыткан чурум езугаар хүлээп алырының нормазы бар.

Конституцияның ыңдыг нормазы ооң алыс утказын алырга, чаа Конституциязынга I болгаш XVI эгелерниң чүүлдерин өскерттирге дөмей бооп турар. Ооң ужуру болза Тыва Республиканың Конституциязының бо эгелерниң онзагай байдалдыг болганы-биле тайылбырлаттынар Тыва Республиканың Конституциязының 1 эгезиниң нормалары конституция тургузуңуң үндезини болур принциптерни быжыглап, конституция эске-даа чүүлдериниң алыс утказын тодарадып турар, Тыва Республиканың Конституциязының 17 чүүлүнүн 2 кезээнде айытканы ышкаш, кандыг-даа чөрүлдээ чок. Моон алгаш көөрге, 1 эгениң нормалары Тыва Республиканың Конституциязының концептуалдыг утказын илередиң турар.

Конституцияны долузу-биле азы чамдызын эде көөрүнүн онзагай чорудуун доктаадып турар XVI эгениң нормалары хоойлу чурумунга чугула быра бооп, хоойлуңуң турум ажилдаарын хандырып турар.

Ынчангаш, I болгаш XVI эгелерни эде көөр болза нити конституция актызының сорулга угланышының, утка-шынарының чаңгыс аай хевирлиг болурунга салдар чедирип болур. Чогум-на харын ону барымдаалааш, үстүндө айыткан эгелерге эдилгелер хүлээп алыр, тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыры чугула. Ону Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнде айыткан чорудуга дүүштүр боттандыраар.

3.Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнде айыткан, чаа Конституцияны хүлээп алырының онзагай чуруму бо чорудуга Тыва Республиканың Улуг Хуралының, Тыва Республиканың Чазааның киржир үлүүн тодарадып турар болгаш Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин ажылдап

кылыр дугайында санал кирип болур.

Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин ажылдап кылыры эргежок чугула апарган дугайында чөпшээржилге чедип алдынган таварылгада Тыва Республиканың Улуг Хуралы болгаш Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Конституция комиссиязын—Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин ажылдап кылыр эргени алган онза органны тургузар. Конституцияга дүүштүр, Тыва Республиканың Конституция комиссиязын тургузарының, ооң ажил-чорудулгазының чурумун Тыва Республиканың Конституция хоойлузу-биле доктаадыр.

Ооң-биле кады Конституция комиссиязын тургузарының болгаш ажил-чорудулганы таарыштырар конституция хоойлузуңуң хүлээп алыры дээрге, янзы-бүрү, нарын чорудулар болурун оваарып көөр херек. Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнүн 2 кезээ дорт айтышкын күштүг болганда, Тыва Республиканың Конституция комиссиязын Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин хүлээп алыры эргежок чугула апарганда тургузар. Оон аңгыда 142 чүүлүнүн 2 кезээнен 141 чүүлче дамчыдып турар чүүлүн барымдаалап, Тыва Республиканың амгы Конституциязының I болгаш XVI эгелеринге эдилгелер кирирер үеде Тыва Республиканың Конституция комиссиязын тургузары база чугула.

Тыва Республиканың Конституция комиссиязын тургузарының, ооң ажил-чорудулгазының чурумун таарыштыраар Конституция хоойлузуңга хамаарыштыр чүл дизе, ону хүлээп алыры дээрге, Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин ажылдап кылырынга хамаарышпас. Ындыг хоойлуңу хоойлузуңга инициативазы үндүрер эрге боттандыраар чурум-биле хүлээп ап болур.

Хүреш соонда бодал

Тудушка удур чаа аргаларны ажыглаар

Бо чылдың май 9-та Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тинилелгениң 60 чылынга тураскааткан Кызылдың "Хүреш" стадионунга "Шын" солуннуң шаңналы дээш чылдың-на болур тыва хүрешке 128 мөгениң хүрежи солун болганын кым-даа утпаан боор.

Мөгелерниң колдуу шупту содак-шудактыг, кадыг идиктерлиг хүрежи турдулар. Чүгле каш мөгелерде салык идиктер бар. Мөгелеривистиң аразында Улан-Баторда хүреш школазында өөренип турар аныяк мөгелерниң кээп хүрешкени - улам сонуургалды оттурган. Моолда хүреш школазында 4 кижин өөренип турарын билер болгай бис. Хүрештиң эгезинден эгелээш, Моолда өөренип турар мөгелерден Андрей Хертек онагларын чиик октап, бодунга бүзүрелдин көргүзүп турган. Ынчаарда ооң ажыглап турган аргаларын сактыр болзусса, ийи холун чер даяндыр удурланыкчыларын донгайтыр шелип, оларны дөрт хончулап алгаш, көдүрө аарак күдүктөп тургаш, октап турган.

Мооң мурнунда чылын болган май 9-та Моолдан келген мөге Батбор бистиң эң шырак мөгевис Аяс Монгушту база-ла дөрт хончуже киригеш, күдүктөй көдүргеш, октаанын билер болгай бис. Андрей Хертек ол-ла аргаларны хүреш үезинде ажыглап, содак-шудакка эки хүрежи өөренип алганын мөгелер көрүп орган-на боор.

Бо хүрештиң түннелин өөренип көөр чүве болза,

Моолда өөренип турар мөге бүрүзү кызымак хүрежи, 2-3 мөгелерни октаан. Хоочун мөге Сүктер Шивит 16 мөгеге чедир хүрешкен, а Андрей Хертек шүүлген болгай. Дөрт мөге артканда, хүрежи кылдыр чарлапканда, амалаар арганы оларның бирээзи ажыглаар деп бодаан хире. Кайы мөге кым-биле хүрежирин чарлапкан болган төлээде, бир,

бир-ле сеткил бүткен дег, хыи ханган чүве дег, бүгү стадионда көрүкчүлөр адыш часкап, ол аразында "таптыын" дижи, аастарындан үй-балай сөстөр октай бээр кижилер тыпты бээрге, бо кижин кайгай бээр-дир. Бис бот-боттары-высты камгалажып, хүндүлежир ужурулг бис. "Мөгениң майы кадырык" деп чоннуң чугаалап турарында ышкаш, Аяс Монгуш октадыптарга, чоп аңаа хыи ханып, амыраар бис. Харын-даа хөй шүгген ол алдарлыг мөгениң үлеге-

"Ам болур Наадымга кым шүглүр ирги?" - деп айтырыг кижин бүрүзүн сонуургап турар. Оон ыңай, чаа аныяк мөгелерниң өзүлдези бар болза, ол база солун, өөрчүчү болур. Наадым хүрежин четтикпейн манап турарлар хөй. Аңаа мөгелер амдыгааштан белеткенип-ле турлар боор.

ийи мөге боттары хүрежи эгелей берген. А бир ийизи амалалдың түннелин манап турган. Оон судьялар чарлапкан сөзүн дедир тыртып, өскээр хүрештирер дээрге, хүрежи берген ийи мөге салдынышпаан. Амалал болбайн, организастыг чоруктуң кошкан көргүскен. Баштайгы чарлал езугаар Андрей Хертек Вячеслав Монгушту черге дискентендир шелип, Монгуш Маадыр Аяс Монгушту буттааш, октаан. Аяс Монгушту Маадыр Монгуш октаптарга, хөрээнде үрде манаан

ринге хөй мөге оолдарны өөредип кижизидерин адаиелер боданза эки.

Аяс Семис-оолович Монгуш чүгле тыва хүрешке республиканың хөй дакпыр чемпиону эвес, сумога Европаның ийи дакпыр, Россияның 5 дакпыр чемпиону болгай. Ол Тываның адын делегейге хөй удаа көдүрген кижилерниң бирээзи деп билер мен. Оон хөй удаа Тыва Республикага хүрешке шүглүп, машиналар шаңналга ап турары дээрге-ле, бо сааржылга үезинде бодунуң күжү-биле

чурттап, уругларын азырап билер, бердинген, шынчы спортчу деп бодаар мен.

Шүүлген мөге Андрей Хертек Моолга өөренип тургаш, бо чазын аңаа аныяк мөгелер хүрежинге үш мөгени октааш, а улуг мөгелер аразына чаңгыс-даа кижин ажылбаан бооп турар. Ынчангаш түннөп чугаалаарга, бир эвес моол мөгелерниң деңнели-биле алырга, ортумак хүрежи Андрей Хертекти октаптарла моол мөге биске келгеш, шүглүп болурун көргүскени ол. А Андрей Хертек Тывага шүггеш, Улан-Баторга чеде бээрге, школазының башкылары аңаа байыр чедирип, шаңнап-мактааны чугаажок. Оортан бистиң мөгелеривистиң деңнелин база билип алырлар.

Бо хүрештиң мөгелерин шаңнаар дээш спонсорлар хөй болганы кымга-даа өөрүнчүг. Ынчалза-даа тыва хүреш делегей деңнелинче үнмейн турары хомуданчыг. Бизин чадаарда Моол Арат Республикага барып хүрежи амыр эвес-тир. Тыва хүрешке шырак мөгелерниң тускай тренерлери турар болза, ында багай чүве чок деп бодаар мен. Олар тыва хүрешти дүрген сайзырадырынга чаа-чаа аргаларны тып, идигни бээр апаар. Амгы үеде мөгелер арга-сүме алыр тренер чок, боттары-ла ол-бо черлерге хүрежи, боттары хире шаанче түннелди үндүрүп ап турарлар. Оон ужурундан чамдык мөгелер ажыглаар ужурулг херек аргаларны хүрешке билип албаанындан октакаш, күш-шыдалы бар-даа болза, хүрешти ара кааптарлары хомуданчыг. Кижин мөге болуп төрүттүнүп келбес болгай. Мөгелерни күзел барда, өөредир артык

2005 - СПОРТЧУ ЧЫЛ

эвес. Аңаа бедик мергежилче тура-сорук херек. Чоокку чылдарда хү-

октаар бүзүрел бистиң көвей кезинивисте бар боор. Чүге дизе ол Моолда хүн-

решти кижин көрүп оарга, орус хүрештен үлегерлеп алган арга-хевирлиг, удурланыкчызын баш ажык октапкаш, оон октаан болур, ындыг арга ажыглааны болла көстүр. Май 9-та хүреште 8 мөге артканда, Андрей Хертек биле Кайгал-оол Доңгак хүрежи бергенде, Андрей удурланыкчызын тудуп аарга, оозу кандыг-даа арга ажыглап шыдавайн, дораан октапкан. Ол дээрге тудушка удур чаа арга ажыглаарын билбеси, чаңчыл болган каш аргаларны билерин көргүзүп турары ол. Кандыг-даа мөге боттарын хүн бүрү белеткевес, чогаадыкчы езу-биле чаа аргалар тып, өөрнемес чүве болза, мергежил ара доктаай берип болур.

Удавас болур малчыннар Наадымынга болгаш республика Хүнүнге Андрей Хертек ам база чедип келгеш, хөй аргаларны ажыглап, хөй мөгелерни

нүн-не хүреш кичээлинге киржи, удурланыкчызы мөге ону канчаар тудуп алыр болдур, аңаа удур канчаар камгаланып, халдаарының аргаларын ажыглаарын эртем езугаар өөренип турар болгай. А бистиң тыва мөгелер каяа хүреш болурун дилеп, аңаа барып, биезги-ле каш аргазын ажыглап, хүрежи чоррурлар. Кандыг-бир мөгеге октапкан мөге: "Чүге октапкан мен? Канчаар ужурулг турган мен?" - деп өске мөгелер-биле сүмелешпейн, олар-биле хүреш аргаларын сайгарышпайн, өөрнемейн турар. Ол чүл дээрге эртем езугаар тыва хүрешти кым-даа сайзырадыр бодавайн турар.

Алдын-оол ОНДАР, хоочун башкы.

ЧУРУКТА: Тыва Республиканың 12 дакпыр чемпиону Аяс Монгуш.

В. БАЛЧИЙ-ООЛДУН тырттырган чуруу.

Аът чарыжына хамаарыштыр

Сеткил-хөңнүн бедик кылдыр көдүрер

Алдын-оол Монгуштуң майның 24-те "Чалгааранчыг-ла болду" деп аът спортунга хамаарышкан чүгле шүгүмчүлел, хараадал долган эвес, а үнелиг сүмелер берген чүүлүн номчааш, сеткилим ханды. Мындыг чергелиг маргылдаалар эрттирер организастыг комитеттиң кежигүннери бо чүүлден түннелди үндүрүп, хурал-суглаа эрттирип, чоумчалыг түннелге келген ирге бе деп айтырыг аът спортунуң аарыкчыларындан аңгыда, ол маргылдааның кол өзөс болур—чарыш аъттарының олут-чыдын чок ээлери—чылгычылар, хөөкүйлерни база дүвүретпезиниң аргазы чок.

Чүге чылгычыларны хөөкүйлер дидин дизе, оон ужуру мындыг: материалдыг болгаш сагыш-сеткил чарыгдалы деп билер бар болгай. Чылгычы чарыш аъдындан дүн-хүн чок чарылбайн, ону оорга алыспас дээш орта уйгу-дыжын чедир удувайн, ишти-хырнын өйлээр, оदारладыр черин таарыштырар, чыдар-турар чери, кымга мундуары, аът чарыштырар черге канчап чедирип алыры, аай-дедир орук чарыгдалы дээш, сагышсыраар чүвези-ле хөй, кижин санап четпес. Ол хире кызып-кылайып, улуг идегелдиг кээрге, мындыг организастык чок, чыл бүрүзүнде "харам, тыртым" чоруктан ушунза чүл?

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак спортче улуг кичээнгени салып, спортчу-

ларны деткип, сеткил-хөңнүн көдүрүп, материалдыг-даа дузадан чажам дивезин карак-биле көрүп, кулак-биле дыңнап чор бис. Чазаавыстың Даргазының ада сагыш салышкынының ачызында, тыва спортчулар делегей чергелиг маргылдааларга киржи, эки түннелдерни чедип ап турлар. Оон ачызында дыка хөй аныяктар амыдыралдың шын оруун шилип ап, кадык, чараш чуртталганың хыынтып, чонунга хүндүткелдиг, Тывазының адын алгыдып чорлар. Оларның үлегеринге чаа салгал база тура-соруктуг өзүп ораар.

Чазак Даргазының ажылы чымыштыг. Канчап ол бүгү чүве бүрүзүнге киржир, арга-сүме бээр ужурулгул?! Чүге адыр бүрүзүнде харысалгалыг кижилер бот-

тары чаа чогаадыкчы езу-биле ажылдавазыл? Оода төөгүлүг болушкуннарның юбилейин демдеглээн азы Наадым чергелиг маргылдааларны чогуур деңнелге чорудуп, ону чонга уттундурбас, солун, таалап болур кылдыр эрттирер угаансарыылдыг, салым-чаяаныг кижилер чогу ол бе?

"Алдан-дургунну" алдан-маадырның кино-сценарийинге хамаарыштыр чон солун таварты кончуг үнелиг сүмелерни берип турду, кым ону тооп көрдү? Чок болган, азы кыдыра сагыш салган турган боор. Ол киновусту кайгамчык солун, төөгүнү шын көргүскен деп чоргаарал-биле чугаалап шыдавас бис. Ында четпестер хөй болган. Езулуг кино көрүкчүнүң сагыш-сеткилин хайылдырар ужурулг. Кайы-бир маадырга хемчээл чок ынакшып, өршээр, азы өжжэн-килеңни хайылдырып кээп, ам база көрзе деп күзээр сен.

Ийе, ам база көрзе, киришсе деп бодал сонуургакты, киржикчи-адааннакчыны Тос-Булак ховузунга эккээр ужурулг. Ол маргылдаа нитизи-биле солун, шынарлыг эртер кылдыр

мээң мындыг саналдарым бар. Аыш-чем садар черни кызыгаарлап айыткаш, богу сайгарлыкчы боду хайгаарап, аштаар кылдыр даандыраар. Оон башка, олар ховуну бокталдыргаш, кандыг-даа харысалгал чок, карманнары шыгырт долу чана бээрлер. Бок төгер хааржактар, урналар турзун, сайгарлыкчылар салдып алыкчылардан негелделиг болуп, орта чеменип аарын, богу октавазын сагындыраар. Оон ол садыг чорудар черин арыглаар, хоржок болза, чүгле чөпшээрери сайгарлыкчыларга ол девискээрни ээлээрин чөпшээрээр деп, баш удур чар кылза эки. Сандайлар, арыглары чер дугайында А.Монгуш бижжэн, катаптавас мен.

Дөрте, чон чыгып турда, малчын, чылгычы кижиниң сеткил-хөңнүн көдүрүп, оларга тускай олуттардан белеткээш, адап, чалап олуртса деп санал бар. Оларның чедишкенин катал-катап адап чарлаар, ол артык болбас. Канчап хүреш санында мөгениң чедишкенин санай адап, ат-сывын, угун, төөгүзүн чугаалай бээр-дир. Аъттарны

чарыш мурнунда адаар, мунукчуларын таныштыраар. Улуг эвес дескиндириптер болза база солун болгу дег. Аътты чон шинчилеп, чарашсынып көргей-даа. Аът мунукчузу кижин база чугула кижин болгай. Ол күжүрнү мырыңай кижин дивези хомуданчыг. Адын адап, оон дугайында сөстен (аът салыкчылары баш удур белеткээш дужаазынар, негелдениң бирээзи болзун) чугаалап, хей-аъдын көдүрзе эки. Каш дугаар мунукчу турарыл, чедишкенин болган бе азы дуржулгалыг мунукчу бе дээш, оон-даа өске. Аът мунары дээрге хөлчок берге ажыл-үүлөдир. Сагынгыр, аваангыр, угаанныг, шыдамык кижин аңаа төлептиг. Шаңналдарны аңгы байырымныг үеде тыпсыр болза эки.

Чаңчыл болган аянын, чараш, көрүштүг национал хеп, аът дерин деп маргылдаа бар-дыр. Ону каш-даа удаа бичин арбан, суурга ышкаш кончуг шынар чок эрткенин көргөн мен. Кижин хей-ле човап, чөгенир. Киржикчилерни кээргеп, оларны уйгу-дыш чок белеткелинге улуг-ла тоомча чогу эскерер сен. Кижин

бүрүзү сагыш-сеткилинден кыска болгаш улуг хемчээлди чарыгдалды үндүрген. 30-40 кижин киржип турар эвес, өртектиг барааннар база акша шаңналының түнүн көдүрзе эки деп, чоннуң чугаазын дыңнаан мен. Акша чедишпес болза, өске аргаларны тывар. "Өргүл урназындан" тургускаш, даштынга тус киржикчинин адын бижжээш, чүге тургузуп каап болбазыл. Көрүкчү, аарыкчы бодунуң шилип алган киржикчининге өргүл чоп кылып болбас деп. Ол ышкаш чарыш аъдынга, мунукчуга, аъттың эезинге дээш аан. Улуг күш, чарыгдал үндүрген улуска деткимче болур ийик.

Оюн-тоглаа, мөөрейлер сценазы, девискээри дээш, чүү-даа чок-тур. Чылдың-на девискээрни шын ажыглап, бүгү чүвени чурумчудар болза, чон сеткил ханып, күзелдин-биле кээр апаар. Маргылдааның төнчүзүн база ыры-хөгжүмнүг, байырымныг кылдыр доосса эки. Шынар - ачылыг дээр, ам болур Наадымга аът чарыжы эң көрүштүг, солун, байсөңнүг болурун манап артаалыңар.

Алдын-Дарый КЕНДЕН.

«Кыдат Улус Республиканың болгаш Россия Федерациязының экономиктиг хөгжүлдезиниң аргадуржулгазы» деп темалыг семинар чоокта чаа Москва хоорайга болуп эрткен дугайында бир төп солунга бижээн болду. Ынчангаш чамдык чүүлдерни кысказы-биле «Шынның» номчукчуларынга таныштырып көрейн.

Кыдаттың экономиктиг хөгжүлдезин «Шень-Кень» институтунун директору Ли Лоли семинарга чүве чугаалааш, мынча дээн чорду: «Кыдат биле ССРЭ социал-экономиктиг реформаны барык деңге эгелээн. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде кайы-даа чурттуң эге байдалы демей-лешкек, харын-даа ССРЭ-ниң экономиктиг байдалы Кыдатка көөрдө, дыка таарымчалыг, экономиктиг баазазы сайзыраңгай турган. Чүге ооң түннели дыка ылгалдыг болганын деп айтырыгның чылдаганын тыварынга кыдат специалистер улуг сонургалын илереткен.

Оларның бодап турары-биле алырга, бир кол чылдаганы болза ажил-агыйны башкарып чорударының талазы-биле ажыглап келген арга-дуржулганын ылгалында болган чүве-дир. Кыдаттар экономиктиг реформаны чорударда, ооң политиктиг үндезинин өскерилге чок арттырган. Ында Кыдаттың коммунисттик партиясы чуртту удурутуп-башкарышаан хевээр. Ооң чорудуп турар идеологиязын чон бүзүрөп турар. Сөөлгү чылдарда амыдырал көскүзү-биле экижи берген.

Россияның реформаторлары бир дугаарында, политиктиг системаже халдал, ону сандараткан болгай. Ооң уламындан чурттуң материал-техниктиг баазазы сандараан.

Кыдат удуртукчулар ажил-агыйның механизмин углап-башкарынга, бар турган экономиктиг күчүлери болгаш янзы-бүрү орулгалары өйлөп-таарыштырырынга контролду тургускан. «Олигархтарның үнүп кээрин болдурбаан бис» — деп Ли Лоли чугаалаан болду. Кыдат рефор-

маның кол хөдөлдирикчизин Ден Сяоопинниң «ажык экономика» деп курузу дээрзин Ли Лоли санап турар. Ооң соонда баштайгы инвестициялар даштыкы чурттарда ажылдап турар кыдат хамааты-лардан кээп эгелээн. Ол акшатагерикти кол нуруузунда чурттуң улуг-улуг үлетпүр бүдүрүлгелерин чаартып, эде деириинге, бүдүрүлгениң инфраструктуразын тургузарына, кижилерин амыдырал байдалын экижидеринче угландырган. Ооң түннелинде барааннарның шынары экижип, чижилгени алып эртип, делегей рыногунче улуг оруктук ажыткан.

Россияда кажар арга-биле чоруткан хуужудулганың түннелинде, байый берген кижилер бүдүрүлгени хөгжүдериң бода-вайн, чүгле оон хөй орулга алырынче сонургалдыг ажылдап турган болгай. Хамык акшаларын бүдүрүлгө черлерин чаартырыңче үндүрбейн, чажырып, даштыкы банкыларже чорудуп, улус хөглөдир черлер тудуп, хөлчөк болганнар. Ооң чижээнге «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» ажык акционер нитилелди хамаарыштырып болур. Олар бо он чылдың ишинде бир километр безин чаа электри дамчыдарының шугумун, чаңгыс-даа подстанция эде кылып деривээ.

Кыдат банк контролюнун эргелелинч төлээзи Юй Сюйцзюн банк секторунун дугайында чүве чугаалап тургаш, ийн чурттуң саң-хөө байдалына хамаарыштыр инфляция болгаш «дириг» акшаның өзүлдези бар-даа болза, төнчү түннелдериниң ылгалдыын айтып турар. Реформаның эрткен он чылдарында Кыдатка инфляция чылда ортумаал-биле 9,5 хуу турда, Россияда ол көргүзүп 165 хуу бол-

ган деп Юй Сюйцзюн чугаалаан. Ооң чылдаганын олар Кыдатта инфляция экономиканың өзүлдезиниң салдарындан 9,5 хуу, а Россияда чылда экономиканың кудулаашкыны 6 хуу болуп турар деп санап турар.

Семинарга хостуг чугаала-жыышкынар үезинде Россияда болуп турар реформаларның «онзагай» талаларын айтып турган. Ажык экономика ажылдап эгелээнде, инвестициялар кол черни ээлээр туржук, чижилгеге киржип болур экономиктиг курла-вырлар буступ дүшкен. «Пермские моторы» дээн хевирлиг улуг бүдүрүлгелерниң хоозурааны, кол-кол бүдүрүлгө фондларының төтөгеленип, металлаломче чүдүртүнгенин, казар байлактарга болгаш капиталдың контрол чок хостуг «эстеп-хадып» турарын демдегледип турган чорду.

Кыдат тускай эртемниглер Россияда реформаларның материалдыг болгаш саң-хөө курла-вырлары-биле хандырылганын, эргелеп-башкарылганын ажыглап турар арга-методтарының дугайында сонургап турган болду. Ылаңгыя турумчудулга фондузу дижирвис (стабилизационный фонд) фондуда чыдар акша түнүн дыйнааш, кайгай берген болдулар. Чуртта инвестиция чедишпейн турда, ынча хөй акшаны экономикадан үндүрүп каапканын олар билбейн барганнар. «Оон өске акша үндүрер чер тывылбаан бе?» деп айтырып турганы анаа эвес-ле боор.

Экономиканы хөгжүдериңге кайы-даа чурттуң курлавырлары чедер бе, азы четпес бе дээрзинге база доктааган чорду. Кыдаттар экономиканы шапкын хөгжүдериңге курлавырлар чедишпес деп

түннелди кылгаш, кол кичээнгейни чаа технологияларны ажыгла-рынче, энергетика, нефть, газ, атом, суг күчүзүн чаартып, чоннуң интеллектуалдыг күчүзүн улгатырар дээш ажылдап турар. «Бистер шиитпирлээр айтырыл-лары мурнувуста салып алган ажылдап турар болзувусса, а силер шиитпирлээр айтырылганын сүрүп ажылдап турар-дыр силер» деп түннелди үндүргениңге каттышпас аргажок.

Кыдаттың экономиказы быжыгып, делегейниң сайзыраңгай чурттарының санынче киргенин кайда-даа үнелеп, оларның саналоналын, үнүн чугулага ап турар апарган. Оларда инвестиция чүгле буттарының хамаатыларындан эвес, өске чурттардан хөйү-биле кирип турар. Олар ону буттарының чуртунун хөгжүлдезинче, чону дээш ажыглап турар. Ийн-чангыс кижилерниң байырыңче угланган чүткүлүн контролга ап, олигархтарның тергиделин болдурбайн турар. Ол-ла бүгү политиктиг системаның турум чоруундан чедип алдынганын магадапас аргажок. Кыдат тускай эртемниглерниң медегелелинде алырга, даштыкы лицензиялар-биле эки шынарлыг машиналар бүдүрүп үндүрер талазы-биле олар делегейде ийги черже үнген. 2020 чылда чурттуң экономиктиг күчүзү делегейге бирги черже үнерин олар планнап турар.

Кыдаттың экономиказында чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырылгарга дараазында чүүлдер хамааржыр: күрүнө бүдүрүлгелериниң болгаш банкыларның экономиктиг ажыктыг чоруу чавызап, ажыл чок чоруктуң чедир шиитпирлеттинмейн турары, иштиги хереглелдин чамдык негел-

делериниң оожум хөгжүп турары, национал валюта-юанның деңзигүүрүнүн бадып оарын олар чажырыбайн турар.

Россияда экономиктиг реформаларның чедимче чок чоруп турарын Москва хоорайның мэри Лужков, билдингир экономистер Ясин, Глазьев, Явлинский болгаш Курдуманың чамдык депутаттары чөптүү-биле шүгүмчүлөп турар. Сөөлгү үеде РФ-тиң экономика болгаш садыг-саарылга сайыды Г.Греф: «Нити иштиги продукцияны 2010 чылга чедир ийи катап улгатырары болдунмас» деп РФ-тиң Чазааның хуралына удурланып турганын төп телевидениден база көрдүвүс. Июль 17-ниң хүнүндө РФ-тиң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Жуков хоочуннарның болгаш инвалидтерниң чигелделерин акшаже шилчиткенинде улуг частырылгар болу бергенин барымдаалааш, ам 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирер тус чер эрге-чагырга органнарның реформазын 2009 чылче шилчидер деп медегледди. Ол база экономика, бюджет-биле холбашканы билдингир.

«Кыдаттың экономиктиг хөгжүлдени чедип ап турар арга-методтары Россияга таарышпас, ында планныг ажыл-агый, чагырып-дужаар эргелеп-башкарылга, саң-хөөнүн контролю эки чүвеге чедирбес, ынчангаш Кыдаттың өтүнүп болбас» деп демократтар Чубайс, Гайдар, Бурбулис, Леонов оларның өөреникчилери удурланып турар. Кымнызы шынныын амыдырал көргүзө бээр дээрзинге, бүзүрээри арткан.

Виктор ДАНДАР.

Кызыл кожжун.

БҮДҮҮ БИЛИР кижилер дугайында

Мишель де Нострадамустун дугайында дыңнаван кижилер болза, бодум билирим-биле сонургадын. Ол дээрже кижилер төрөлгөтөннүң чурттап эртип келген төөгүзүнде эң-не тывызыксыг караң көрнүр, келир үеде чүү болурун баш бурунгаар чугаалап, сагындырып шыдаан кижиле болгай.

Ол 1503 чылда Францияның Сан-Реми де Провенске еврей улустун өг-бүлезинге төрүттүнген. Бичи оол төрүттүнер мурнундала ада-иези христиан шажыны хулээп алган турганнар. Оолдун ава-ачазы бичи Мишельдин кандыг кижилер болуп өзүп кээрин кайын билгеннер деп. Өөрөдигеге сундулуг, үргүлчү башкыларынга мактагылар оол хөй талалыг талантызы-биле улусту кайгадып турган. Кызымак өөрөдигезиниң ачызында, эки билигин алган. Университетти чедишкенин дооскаш, Францияның шыырак эмчилериниң бирээзинге санады берген. Ынчалза-даа ону өске эртемнер база сонургадып турган. Бодунуң билин хүн бүрү бедидип тургаш, астрологияга, химияга, философияга дээш, өске-даа эртемнерге канчаар-даа аажок чедишкенин чедип ап шыдапкан. Ону эки билдинмес, космиктиг энергия, ооң чалбыштары база сонургадып турганын ооң допчу намдары херечилеп турар. Ооң хамык чүвени баш бурунгаар өттүр көрүп каары бо хүннерге чедир харызызы билдинмес айтырылганың бирээзи болуп артышаан. Ол үеде караң көрнүр кижилерге нитилелдин хамаарылгазы кончуг багай болганы-биле баштайгы бижээн номун 1567 чылда Лионга парладып үндүрер аргалыг болган. А ийги

ному чүгле Нострадамус өлген соонда, ийн чыл эрткенде, 1588 чылда чырыкче үнген. Ол чурттап турган үезинде муң хире өттүр көрүүшкүннерни кылган. Ооң ол чүүлдерин шинчилеп турган амгы үениң эртемденнери чаңгыс-даа чүүлдү шын эвес чугаалаан деп, бадыткап шыдаваннар.

Ам ооң «төөгү номундан» үзүндүлери номнаалы: «Пастер-же бурган башкы ай бодунуң өзээн бир долганганда ээ көрнүр» деп бижээн. Микробиолог Луи Пастер 1885 чылда ай бир долганганда калчаа аарынынга удур баштайгы эмин чогааткаш, делегейге сурагжый берген.

Францияның императору чоран Наполеонун дугайында, түмен шериг Россияже халдааш, улуг хоорайны эжелеп алып. Ынчалза-даа элөп-түрээп шериг ак шөлге кырдырар. Французтар хөлүр эрттир ханылаар дээш соңгу хаттарга аштырар. Император чаа дайындан ээп келгеш, Эльбоже шөлүттүрер диген. Мишель де Нострадамус ийги делегей дайынының картасын дыка шын көргүскен. Ол чүгле Гитлерни Гистер деп бижээн. «Германия бодунга Венаны, Болонияны, Бельгияны, Францияны күш-биле кадып алып. Ол кожа чурттары-биле агаарга тергиндел дээш тулчур. Улус оттан кортканындан чер адаанга чаштынарлар». Нострадамустуу-биле дайын Германияның аштырышкыны болгаш ядролуг чепсекти чогаатканы-биле төнер. «Алдын кнопканы базыптарга, черге болган частышкын булуттарга чеде бээр». Ол дээрже Японияның Хиросима болгаш Нагасаки хоорайларыңче Американың 1945 чылда октаан атомнуг бомбазын

чугаалааны ол.

1917 чылда Октябрь революциязының тиелелгезин чугаалап тура, чаа тургустунган күрүнө 73 чыл 7 ай дургузунда чурттаар. 1991 чылдың август 19-20 хүннеринде Горбачевтун эгелээни сандараашкынын түннелинде, улуг ССРЭ буступ дүшкен. Чүгле үш ай чазыпкан.

«1988 чылда Сан-Францискога улуг чер шимчээшкени болур». А ол херек кырында 1989 чылда ылап-ла болган. 400 ажык чыл бурунгаар чурттап чораан бо караң көрнүр кижилер чүгле чаңгыс-ла чыл чазыпкан болган.

Ам Нострадамустун 445 чыл бурунгаар делегейниң үшкү дайынының дугайында бижээн чүүлүн номчуул: «Улуг Аравияның чурттарының бирээзинге, үшкү антихрист» төрүттүнер. Ол чер кырынга эрлик оранының човула-нын болгаш коргунчу амыдыралын эккээр. Дайын баштай Европаже дамчыыр, оон бүгү делегейни хөмө алы бээр. Кижилер төрөлгөтени бодун боду бүрүнү-биле узуткап, чырык чер кырынга кырлып калырының кырынга келир.

Дайын чер кырынга, сугга болгаш агаарга болур. Ынчан дээр кызыл-сарыг кылдыр хып турар алаар, ындыг от кижилерниң тудуп кааны бедик дагларлыг хоорайга келир. Ол үениң ишинде дыка хөй чурттар, хоорайлар хуюкталдыр өрттенир. Нострадамус делегейниң үшкү дайыны Чөөн чүктен эгелээр деп бижээн. Ирак — ол дайынга 27 чыл ишинде дайынчы байдалга турарын база бижээн. АКШ, Англия, Франция кончуг улуг күштү мөөңээш, Иракты дораан-на эжелеп алган.

Улуг Аравия дээрже, Чөөн чүк-

түр. Кызыл-сарыг чалбыштыг дээрден от ракета-ядролуг чепсектиң частышкыны, согуу. «Кижилерниң тудуп кааны бедик дагларлыг хоорай» — Нью-Йорк болгаш ооң дээрде шаштыккан хөй каыт бажыңнары. Нострадамустун чугаалаан, бижээн чүүлдери шупту ол хевээр бүдүп, болуп турган деп түннелге келгеш, делегейниң үшкү дайынының канчаар, кайыын эгелээш, чүнүң-биле төнерин номчаан кижилер ол дайындан канчаар чайлаарыл деп бодундан айтыртынар. Ону канчаар кылырын политиктерге улуг караң көрнүр көрүкчү айтып берген, сагындырып каан. Шупту чүве ам чурт баштыңнарының оварымчалыг, демниг, харысалгалыг ажылындан хамааржыр. Оода-ла эгелеп алганывыс чаа векте, ооң чылдарында, кандыг-даа чөрүлдээ чок тайбың чурттап эрттирерин үе негеп келген. Ону чедип алырда, бүгү-ле аргаларны ажылаар апаар.

1771 чылдың май айда үш оорлар Нострадамустун хөөрүн оорларын шиитпирлеп алганнар. Ында алдын-мөңгүн дээш, үнелиг чүүлдер оларны сонургадып турган. Караң көрнүр кижини бис хамнар, чаяан-дөстүг кижилер дээр-ле болгай бис. Ындыг кижиниң хөөрүнүн ийи чүс чыл эрткенде безин кандыг болганын чевегни каскаш, хааржакты ажыдыптарга, ооң мага-бодунуң моюн сөөгүндө «1791 май» деп бижиктиг хүлөр медаль чыткан. Ол ооң амыр-дыжын үрээр кижилерниң келир чылын, айын безин айыткан им-демдекти арттырып каан. Чаяан-дөстүг караң көрнүр кижиниң дыжын «үрээ» кижилер ол-ла черинге өлүр дигенин бадыткап, оларның бирээзи чакпыл октан хөөрдөн ырап безин четпейн, өлген. Аңаа улаштыр мындыг таварылганы көрээли. Үстүү-Ишкин бажында Чээде деп хемге чурттап чораан улуг хамның дугайында чугаалаарым ол. Чээде

бажында улуг Кызыл-Тайганы, ооң баарында үнген тел (хам) ыяшты Ондарларның улуг өгбөзи Кыргыз-Хелиң дагып тургаш, өктередир баяан, ооң сөөлгү дагылгазын ооң оглу Сүрүн-Дузалакчы, Чээдениң улуг хамы Кодан-Баштыг деп шала аттыг байынды-биле 1929 чылда эң сөөлгүзү кылдыр дагааннары ол.

Улуг хам Кодан-Баштыг чок алаарга, шевер күдээзи Дүлей-Намчыл Ооржак сөөлгү езу-чаңчылар езугаар алтаралааш, ажаап каан. Оон бээр 30-40 чылдар эрте бергенде, бир текен үгүлүүт ооң амыр-дыжын үрөп, хааржаан ажыткаш, бажының сөөгүн уштуп алгаш, бодунуң бажыңга деңгей тудуп алгаш, «Сээң бажың кончуг бе, мээң бажым кончуг-дур бе, көржүүлү» дигеш, ол-ла кезээ кадайын эндээш, боду баглангыпкан дижир...

Угдунмас чүве дег угаанныглар бистин аравыста ам-даа хөй. Оларның бирээзи Вольф Мессинг, ол Россия империязының девискээринге, Варшава чоогунга 1899 чылдың сентябрь 10-да төрүттүнген. Ооң кайгамчык арга-шынээзи аныяанда-ла көстү берген. Мессинг 1937 чылда бир эвес Гитлер Чөөн чүкче халдаар болза, ооң кажан өлүр хүнүн баш удур чугаалаан. Ол кижиниң бодалын ырактан-на билип каар, келир үени баш удур чугаалаптар турган. Бо хүннерниң ат-сураа алгааннарның бирээзи Йошкар-Ола чурттуг инженер Владимир Кутюков каш-ла секунда ишинде 180 чылдың январь 1 пятница хүнү турганын чазыг чокка чугаалаан. Ол ышкы каш-ла секунда ишинде Константинун өлгөн хүнүн база шын чугаалаан: Саранск чурттуг школы Наташа Демкины бүгү делегейде билер апарган. Рентген болгаш УЗИ чокта ол кижиниң организминин ишинде чүү бооп турарын частырыг чокка көрүп каар.

Сегбе ОНДАР белеткээн.

